

Paleografické črty hudobnej notácie v *Pontificale Plocense* z 12. storočia

Piotr Wiśniewski

Inštitút umeleckých vied, oddelenie Religiózneho polyfónie
Katolícka univerzita Jána Pavla II. v Lubline
Al. Racławickie 14, 20-950 Lublin
wisniewskipiotr@op.pl

Abstrakt

Článok je prvým pokusom prečítať notový záznam plockého pontifikála, čo môže pomôcť pri určovaní pôvodu knihy. Pri analýze neumového zápisu sme zistili, že ide o kombináciu sanktgallenskej a métskej tradície (zmiešaná métsko-germánska notácia). Rukopis možno pochádza z územia, kde prichádzali do kontaktu francúzske a flámske jazykové kruhy, ktoré už v tom čase mali svoje jasné kultúrne charakteristiky. Je nemysliteľné, že bol vytvorený vo vtedajšom skriptóriu v Plocku, vychádzajúc zo vzorcov z prostredia okolia rieky Másy. Na základe kodikologických prvkov tejto knihy môžeme formulovať záver, že nešlo o skriptorium, ktoré by sa zaoberalo editovaním takýchto kódov v širšom rozsahu. Vďaka svojim individuálnym grafickým črtám je táto pamiatka hodnotným zdrojom pre paleografický a semiologický výskum.

Kľúčové slová: stredoveká hudba, stará hudba, interpretačná prax, hudba v strednej Európe

Hudobná paleografia patrí medzi najvýznamnejšie disciplíny kultúrnej historiografie. Na jednej strane slúži na odhalenie druhu hudobného zmýšľania a možností notácie a čítania hudby v danom období, no taktiež poskytuje cenné informácie ohľadom inštitucionálneho kontextu, proveniencie a datovania zdrojov¹. S ohľadom na výskum P. Wagnera o paleografii gregoriánskeho spevu W. Semkowicz dáva do pozornosti skutočnosť, že cheironomické neumy zo stredovekých rukopisov predstavujú dôležitý dodatočný zdroj na zistenie proveniencie, najmä vtedy, keď ostatné ukazovatele zlyhajú². Zistenie istých prvkov istej hudobnej notácie v kódexoch pomáha určiť ich pôvod alebo platnú tradíciu, ktorá charakterizovala kontext ich tvorby. Knihy, ktoré sa

¹ SZENDREI, Janka: Notacja liniowa w polskich źródłach choralowych XII-XVI wieku. In: WITKOWSKA-ZAREMBA, Elżbieta (ed.): *Notae musicae artis. Notacja muzyczna w źródłach polskich XI-XVI wieku*. Kraków 1999, s. 187.

² SEMKOWICZ, Władysław: *Paleografia łacińska*. Kraków : Wydawnictwo Universitas 2002², s. 449.

na prelome 12. storočia objavili v Poľsku, primárne pochádzali zo skriptórií pracujúcich na kultivácii sanktgallenskej notácie. Ich autorstvo by malo byť vo väčšine prípadov pripísané juhonemeckým benediktínskym kruhom. Časť manuskriptov z 12. storočia nesie známky pôvodu v metskóm kruhu.³

Doterajší výskum *Pontificale Ploense* nezodpovedal úplne uspokojivo na otázky proveniencie a času vzniku.⁴ Na základe zistení plockého liturgistu A. Podleša, prvého bádateľa, ktorý vykonal komplexnú liturgickú zdrojovú štúdiu tohto kódexu v 80. rokoch 20. storočia, kniha predstavuje najstarší druh rímsko-germánskeho pontifikála.⁵ Medzi hypotetickými miestami jeho vzniku spomína mestá Plock (ktoré malo v polovici 12. storočia skriptorium⁶), Metz či Liège (severné Francúzsko⁷), čo naznačuje rýmované oficium o svätej Kataríne Alexandrijskej. Názory na čas vzniku dokumentu sa rozchádzajú. Katalóg *Bayerische Staatsbibliothek* v Mníchove a W. Liphardt⁸ určili ako obdobie jeho vzniku rané 14. storočie, zatiaľ čo W. Abraham spomína rané trinásťte storočie⁹ a ďalší významný liturgista J. Michalak zase prelom 13. storočia¹⁰. Podľa A. Podleša¹¹ čiastočne jasno do veci vniesol dodatok k pôvodnému manuskriptu z 13. storočia, konkrétne Oficium sv. Kataríny. Vzhľadom na muzikologické štúdie však naše zistenia poukazujú skôr na to, že jeho pôvod pravdepodobne siaha na začiatok štrnásteho storočia.¹² Časové ohraničenie sa však týka len pridaného officia, zatiaľ čo proveniencia a datovanie pôvodnej časti pontifikála ostávajú zahalené rúskom tajomstva. Preto je potrebné pokračovať vo výskume tejto veci, a to aj na úrovni hudobnej notácie.

Plocký kódex prezentuje melódie zapísané *in campo aperto*. V niekoľkých prípadoch však boli dokreslené viditeľné čiary (3, 4 alebo 5) s cieľom uľahčiť čítanie cheironomickej notácie.¹³ Interpretáciu grafických znakov komplikuje niekedy úplne odlišný písársky *ductus*, ktorý svedčí o tom, že hudobná vrstva manuskriptu pochádza z rúk viacerých pisárov. Na niektorých miestach sú neumy zaznačené veľmi opatrne, až takmer nepatrne (napr. slávnosť v predvečer Veľkej noci, f. 162v-164r), zatiaľ čo na iných miestach sa zdajú byť zaznačené zároveň s liturgickým textom. V druhom prípade sú z veľkej časti čitateľné a zjavne korešpondujú so štýlom textu. Na niektoré miesta boli neumy doplnené jednoznačne neskôr, napríklad v prípade väčšiny prefácií. Pri podrobnejšom porovnaní cheironomickej notácie kadencií spomínanej prefácie možno s väčšou istotou konštatovať, že zaznačenie záverov s neumami majú na

³ SUTKOWSKI, Andrzej: Cechy paleograficzne notacji muzycznych w polskich rękopisach średniowiecznych. In: *Musica Medii Aevi* (1965), zv. 1, s. 55.

⁴ PODLEŚ, Antoni: *Pontyfikał Płocki z XII wieku*. Plock : Plockie Wydawnictwo Diecezjalne 1986.

⁵ Tamže, s. 32.

⁶ Tamže, s. 38.

⁷ Tamže, s. 38-39.

⁸ LIPHARDT, Walther: *Lateinische Osterfeiern und Osterspiele*, zv. 3. Berlin 1975-1976, s. 934.

⁹ ABRAHAM, Władysław: *Zawarcie małżeństwa w pierwotnym prawie polskim*. Lwiv 1925, s. 406.

¹⁰ MICHALAK, Józef: *Zarys liturgiki*. Plock 1939, s. 217.

¹¹ PODLEŚ, *Pontyfikał Płocki*, s. 22, 198.

¹² WIŚNIEWSKI, Piotr: Das Reimoffizium von der hl. Katharina im Pontificale von Plock aus dem 12. Jahrhundert. In: „*Seminare*“ 40 (2019), č. 2.

¹³ MIAZGA, Tadeusz: *Pontyfikały polskie w aspekcie muzykologicznym*. Graz 1981, s. 74.

svedomí minimálne dvaja pisári. Z perspektívy hudobnej paleografie sa zdá, že v plochom manuskripte sa zaoberáme pôvodnou notáciou neum a ich čiastočným dopĺňaním pri používaní pontifikála, pričom patria do rovnakej epochy bezlínajkovej notácie. Pravdepodobne sa zaviedli krátko po vzniku kódexu na mieste jeho liturgického využitia. Na jednej strane svedčí o vysokej úrovni hudobného vzdelania osôb, ktoré ju tvorili, a na druhej strane o schopnosti mesta Plock vyprodukovať liturgicko-hudobné rukopisy.

1 Vlastnosti neum

Neumy plochého dokumentu sú napísané čiernym atramentom priamo nad latinským textom. Výnimkou je desaťnásobné použitie červeného atramentu pri neumách v závere prefácie mimo omše (ff. 64r, 71r, 75v-76r), pričom dôvod nám nie je úplne známy. Na okrajoch knihy sa niekedy objavujú pridané melódie, alternatívne verzie či antifóny, čo opäť potvrdzuje, že bola používaná pri liturgických obradoch.

1.1 Jednoduché neumy

P u n c t u m /punctus acutus, accentus gravis/ – v závislosti od zvyku notátora nesie podobu kosoštvorca , no častejšie zvlnenej či mierne predĺženej a výrazne či nepatrne hrubšej čiary . Občas je vodorovná alebo mierne diagonálna . Podľa G. Suñola môže *punctum* v tvare krátkej vodorovnej čiary predstavovať rytmickú (*rythmique*) formu, ktorá sa líši od formy obyčajnej (*ordinaire*).¹⁴ Zvlnená forma naznačuje beneventské písmo, zatiaľ čo kosoštvorcový tvar naznačuje nemecké *punctum*.

V i r g a – väčšinou je zapísaná na niekoľkých listoch kódexu s hlavičkou nasmerovanou vpravo , menej často bez hlavičky , a príležitostne s hlavičkou nasmerovanou vľavo (napr. f. 29v). Prvá podoba tejto neumy s hlavičkou nasmerovanou vpravo je charakteristická pre *Hufnagelschrift*. Pripomína sanktgallenské pisateľské postupy, hoci tie zapisovali hlavičku nepatrnejšie.¹⁵ Duktus *virga* nasmerovaný vpravo svedčí o métsko-gotickej forme.¹⁶

P e s /podatus/ – vzhľadom na kódex ako celok sa značne graficky odlišuje a vyskytuje sa v oboch: i hranatej (štvorcovej) podobe: . Táto skutočnosť zrejme naznačuje, že neumy na viacerých miestach pontifikála pochádzajú od rôznych pisárov. Takisto však v jedinej melódii, napríklad v antifóne *Qui me confessus* (f. 77r), nachádzame dve, či dokonca tri rôzne podoby neumy *pes* z prvej skupiny (oblý tvar). Z toho vyplýva, že prepisovateľ poznal viaceré grafické varianty

¹⁴ SUÑOL, Grégoire: *Introduction à la paléographie musicale grégorienne*. Paris – Tournai – Rome 1935, s. 147.

¹⁵ MIAZGA, *Pontyfikaty polskie*, s. 74, 234.

¹⁶ STÄBLEIN, Bruno: *Schriftbild der einstimmigen Musik*. In: BACHMANN, Werner (ed.): *Musikgeschichte in Bildern. Musik des Mittelalters und Renaissance*, zv. 3. Leipzig 1975, s. 68.

neumy *pes*. Je však nepravdepodobné, že v rámci jedného diela používal známe formy ľubovoľne. Ako zdôvodnenie by sme mohli prijať vysvetlenie P. Wagnera, podľa ktorého oblý tvar predstavuje kombináciu kratšej a dlhšej noty¹⁷. Naopak tvar sa vyskytuje iba v kadenciách prefácie a v rýmovanom Ofíciu sv. Kataríny je príznakom métskej tradície. Skladá sa z úvodného *tractulusu* a *virgy*, v hornej časti smeruje vpravo a vyjadruje druhú notu. Rovnaký grafický variant sa objavuje v plockom evanjelistári približne z roku 1130.¹⁸ V tomto prípade A. Sutkowski poukazuje na možný vplyv notácie využívannej v métskom regióne.¹⁹ Jeho postreh môže byť dôležitý, pretože plocké skriptorium,²⁰ ktoré zostavil biskup Alexander z Malonne (1129 – 1156), vzniklo podľa vzoru z Metz,²¹ pričom aj ten zahŕňal územia prieniku francúzskej a flámskej jazykovej oblasti. Neuma *pes* si v plockom pontifikáli aj evanjelistári v kadenciách prefácií mimo omše zachováva rovnakú charakteristickú podobu. Na obdobný tvar tejto neumy možno naraziť aj v graduáli z Cambrai z 11./12. storočia (eg. f. 26r, f. 32v).²²

Pes patrí medzi neumy, ktoré sú z paleografického pohľadu nesmierne významné. I napriek svojej bohatej grafickej rozmanitosti v *Pontificale Plocense* však neústi do priamočiareho zaradenia tohto kódexu medzi definované druhy notácie. Zvlnený tvar znaku nepochybne naznačuje métsky typ, zatiaľ čo štvorcový tvar zdanlivo poukazuje na germánsku notáciu.

Výnimočne sa neuma *pes* vyskytuje s pridanou a ucelenou hornou čiarou v tvare oblúka, ktorý pripomína zaoblený tvar neumy *pes* (f. 131v). Takáto kombinácia je zjavná v prefácii obradu Očisťovania Panny Márie (*Ordo in Purificatione sancte Marie. LXV.*) na slovách *necessarius proveniret*. Pravdepodobne tu ide o chybu prepisovateľa, keďže zvyšné kadencie prefácie zapisuje už konzistentne: *virga, virga, virga, climacus, pes, virga, pes, virga*. Neexistuje teda odôvodnenie pre nečakanú a ojedinelú zmenu v melodickej notácii.

C l i v i s – táto neuma je jedna z najrozšírenejších neum v plockom kódexe a väčšinou sa vyskytuje v gotickej podobe: . Na základe toho existuje silný argument v prospech neskoršieho pôvodu daného prenosu (transmission), keďže archaická podoba neumy *clivis* oblého tvaru a zreteľne naklonená doprava sa vyskytuje len sporadicky. Vrch oblúka a pravá časť neumy sú hrubšie. Pravá nožička je mierne kratšia, hoci vo viacerých prípadoch z f. 29v sú obe nožičky rovnako dlhé. Podľa T. Miazgu to súvisí s germánskymi skriptóriami s výnimkou pontifikálov Sankt Gallen

¹⁷ WAGNER, Peter: *Einführung in die gregorianischen Melodien*, zv. 2, *Neumenkunde*. Leipzig 1912, s. 118.

¹⁸ ALBAROSA, Nino: Notacja bezliniowa w polskich źródłach chorałowych XI-XIII wieku. In: WITKOWSKA-ZAREMBA, Elżbieta (ed.): *Notae musicae artis. Notacja muzyczna w źródłach polskich XI-XVI wieku*. Kraków 1999, s. 159.

¹⁹ SUTKOWSKI, Cechy paleograficzne notacji, s. 56.

²⁰ WIŚNIEWSKI, Piotr: *Śpienny późnośredniowieczny w antyfonarzach plockich z XV/XVI wieku na podstawie sponsoriorów Matutinum*. Lublin 2010, s. 25-26.

²¹ ALBAROSA, *Notacja bezliniowa*, s. 159.

²² Bibliothèque municipale, *Graduale* Ms. 60(061), <https://bvmm.irht.cnrs.fr/consult/consult.php>.

z 12. storočia.²³ Vzhľadom na toto pozorovanie Miazga argumentuje, že plochý manuskript, ktorý vznikol v rámci germánskej sféry vplyvu, je výsledkom vývoja hudobnej notácie.²⁴ V *plockom evanjelistári*²⁵ sa nenachádza ani archaická ani gotická verzia tohto znaku. Podobnosť a miestami až zhoda znaku s prvými štyrmi grafickými variantami sa nachádza v *Kolínskom pontifikáli* z roku 1103 (Ms. 0139, e.g. ff. 89r, 91v).²⁶ V plockom kódexe sa takisto nachádza ďalšia forma neumy *clivis*: (napr. f. 77 r, f. 78r, a ff. 205v-206v, často s nakreslenou šikmou čiarou v podobe kosoštvorca a virgy). B. Stäblein tento tvar definuje ako *pressus*, ktorý je typický v germánskom gotickom písme, a rozlišuje medzi kosoštvorcom a virgou.²⁷ Identická neuma zložená z kosoštvorca a virgy sa nachádza napríklad v graduáli z Cambrai z 11./12. storočia²⁸ alebo v graduáli z Porrentruy z 12. storočia.²⁹ Tento tvar virgy s kosoštvorcom na konci si vieme všimnúť napríklad aj v antifóne *Corpora sanctorum* (f. 29v). Táto podoba neumy vyzerá ako métsky znak, keďže jej prvým vodorovným prvkom je vlnovka pripomínajúca *tractulus*.

T o r c u l u s – nadobúda viaceré podoby: . Spravidla sa však vyznačuje typickým dolným háčikom v prvej časti. Tvar obdobný prvému a druhému grafickému variantu (,) sa vyskytuje napríklad v pontifikáli z Kolína z roku 1103 r. (Ms. 0139, f. 21v, f. 78r).³⁰

P o r r e c t u s – jeho štruktúra je založená na kombinácii neum *clivis* a *virga*.
. Variácia tejto neumy a jej typický dôraz na vrchné zakončenie neumy *virga* s oblou hlavičkou sa nachádza v antifóne *Asperges me* (f. 21r): .

C l i m a c u s – skladá sa z *virgy* a dvoch neum *punctum*: .

S c a n d i c u s – nadobúda dve formy: sanktgallenskú formu³¹ zloženú z dvoch neum *punctum* a jednej *virgy*: , , a disagregatívnu formu založenú na pridružení neum *virga* a *pes*: . Výnimočne sa takisto objavuje v druhotnej forme, ktorú dopísala ďalšia ruka popri používaní pontifikála: (f. 60v).

²³ MIAZGA, *Pontyfikaty polskie*, s. 74.

²⁴ Tamže, s. 75.

²⁵ ALBAROSA, *Notacja bezliniowa*, s. 158-159.

²⁶ <http://www.ceec.uni-koeln.de>

²⁷ STÄBLEIN, *Schriftbild der einstimmigen Musik*, s. 32, 199.

²⁸ Bibliothèque municipale, *Graduale* Ms. 60(061), <https://bvmm.irht.cnrs.fr/consult/consult.php>.

²⁹ <http://www.e-codices.unifr.ch/en/list/one/bcj/0018>

³⁰ <http://www.ceec.uni-koeln.de>

³¹ CORBIN, Solange: *Die Neumen*. Köln 1977, s. 66; Miazga neuvádza *scandicus* v sanktgallenskej forme, len v disagregatívnej forme, pozri: MIAZGA, *Pontyfikaty polskie*, s. 75.

1.2 Zložené neumy

V skúmanom manuskripte sa našlo niekoľko neum, ktoré boli viacerými spôsobmi skombinované do meliziem. Sú nimi:

Pes subbipunctis – , napríklad v antifóne *Circumdate Syon* (f. 29v): (f. 205v);

Pes subtripunctis – (f. 21v), (f. 205v);

Climacus subtripunctis – , v kódexe sa vyskytuje iba raz v introite *Tibi dixit cor meum* (f. 68r);

Climacus resupinus – , napr. f. 73r-v;

Clivis pes subbipunctis – , zaznamenal sa iba jeden prípad kombinácie neum *clivis* + *pes subbipunctis*, a to v antifóne *Circumdate Syon* (f. 29v) na poslednej slabike slova *altare*;

Torculus resupinus – , napríklad v introite *Terribilis est locus iste* (f. 30r). Neuma je zložená zo základnej formy *torculus* a prvku *resupinus* vyjadreného *virgou*. Oba prvky sú v spodnej časti graficky prepojené;

Torculus praepunctis strophicus – , na prvej slabike slova *e-ius* (f. 24r);

Scandicus flexus – , skladá sa z kosoštvorcovej neumy *tractulus* a *virgy* pretvorenej na *climacus*. Táto štruktúra svedčí o sekvencii celých tónov medzi konkrétnymi notami. Neuma sa vyskytuje výlučne v antifóne *Qui sequitur* (f. 78r), kým sa objavuje v antifóne *Circumdate Syon* nad prvou slabikou slova *albis* (f. 29v).

1.3 Ornamentálne neumy

Quilisma – jej tvar je vždy rovnaký a predstavuje špirálu s dvomi závitmi, ktorej zakončenie prechádza do nožičky smerujúcej nahor. P. Wagner takýto druh neumy s dvomi namiesto troch závitov nazýva *pes quassus*.³² Naopak, N. Albarosa definuje neumy s dvomi aj tromi závitmi ako *quilisma*.³³ S. Corbin si všima dvojnotovú

³² WAGNER, *Einführung in die gregorianischen*, s. 124.

³³ Uvádza obe formy *quilisma* v „Pontyfikale biskupów krakowskich“. ALBAROSA, *Notacja bezliniowa*, s. 163-167.

neumu a pomenúva ju obdobne, pričom prvá nota vzniká ako *quilisma*.³⁴ Takúto formu *quilismy* definujú aj B. Stäblein³⁵ a E. Cardine.³⁶

Q u i l i s m a - p e s – (f. 205v-206v).

D i s t r o p h a – objavuje sa dvakrát: v incipite antifóny *O quam metuendus* (f. 18v) a v antifóne *Sanctificavit Dominus* nad prvou slabikou slova *meum* (k. 24r); ojedinele sa vyskytuje spolu s virgou v introite *Tibi dixit cor meum* na druhej slabike slova *dixit* (f. 68r). Podľa semiológov sa táto neuma v praxi nevyskytuje izolovane na žiadnej konkrétnej slabike,³⁷ čo potvrdzuje aj *Pontificale Plocense*.

B i p u n c t u m – má podobu dvojitého, zvlneného a hrubšie zapísaného *puncta*.

P r e s s u s – , , (f. 205v-206v); táto neuma sa vyskytuje výlučne v Ofíciu sv. Kataríny, čo je ďalším argumentom v prospech neskoršieho pôvodu tejto časti knihy. *Clavis* v obdobnej forme bol objavený v *Graduale* Ms. 18 z Porrentruy z roku 1160 (e.g. f. 11r, f. 37r, f. 82r)³⁸ a v poľských zdrojoch: *Gradual* z cisterciánskeho kláštora Kamieniec Ząbkowicki z 13. storočia (Vroclav, Univerzitná knižnica, Ms. I F 411, f. 2r);³⁹ *Gradual* z cisterciánskeho kláštora v Lubiąže z 13. storočia (Vroclav, Univerzitná knižnica, Ms. I F 415, k. 54r),⁴⁰ *Graduale de sanctis* (Pelplin, Knižnica Teologickej fakulty, Ms. 119 /450/, f. 3v) z 13. storočia obsahujúci cisterciánsku notáciu⁴¹, *Antyfonarz* z cisterciánskeho kláštora v Henrykówe z roku 1330 (Vroclav, Univerzitná knižnica, Ms. I F 397, f. 39v),⁴² *Gradual* z Kolegiátu v Chelmže približne z roku 1275 s germánskou notáciou (Pelplin, Knižnica Teologickej fakulty, Ms. L 35, f. 1r),⁴³ *Missale plenarium* (1348-1366) z Wawelskej katedrály (Krakov, Archív a knižnica krakovskej katedrálnej kapituly, Ms. 3, f. 3v).⁴⁴

P r e s s u s m a i o r – vždy si zachováva jednotnú grafickú podobu. Obdobný grafický znak sa vyskytuje v spomínanom Pontifikáli z Kolína (Ms. 0139).⁴⁵ V notácii kódexu Sankt Gallen je *pressus maior* kombináciou neum *virga*, *oriscus* a *punctum*.⁴⁶ Táto neuma z plochého manuskriptu sa teda vyznačuje zreteľnými vlastnosťami sanktgallenskej notácie.

³⁴ CORBIN, *Die Neumen*, s. 52, 62, 66.

³⁵ STÄBLEIN, *Schriftbild der einstimmigen Musik*, s. 32-33.

³⁶ CARDINE, Eugène: *Semiologia gregoriańska*. Kraków 2000, s. 155 (preklad M. Kaziński, M. Siciarek).

³⁷ CARDINE, *Semiologia gregoriańska*, s. 77; SIEKIERKA, Iwo Hubert: *Notacja sangalleńska i metzeńska jako współczesne źródło interpretacji chorału gregoriańskiego*. Opole 2005, s. 130.

³⁸ <http://www.e-codices.unifr.ch/en/list/one/bcj/0018>

³⁹ SZENDREI, *Notacja liniowa w polskich źródłach chorałowych*, s. 243.

⁴⁰ Ibidem, s. 242.

⁴¹ Ibidem, s. 245.

⁴² Ibidem, s. 247.

⁴³ Ibidem, s. 255.

⁴⁴ Ibidem, s. 260.

⁴⁵ <http://www.ceec.uni-koeln.de>

⁴⁶ SIEKIERKA, *Notacja sangalleńska i metzeńska*, s. 137.

O r i s c u s – vyskytuje sa sporadicky, no vždy v jednotnej podobe hrubšej čiarky. Väčšia hrúbka je typická pre goticko-germánsku a métsku notáciu.⁴⁷

P e s s t r a t u s – skladá sa z neumy *pes* a pridaného *orisca*. Bol zaznamenaný len raz – v antifóne *Generosi Katherina* nad slovom *est* (f. 205v). Tento znak sa nevyskytuje v *Cantatoriu* z 10. storočia (Cod. Sang. 359⁴⁸), najreprezentatívnejšej vzorky sanktgallenskej notácie. Vyjadruje melodický a rytmický fenomén, ktorý nie je typický pre autentický gregoriánsky repertoár.⁴⁹ Manuskrity zo Sankt Gallen túto neumu využívajú len v kombinácii,⁵⁰ zatiaľ čo v plockom kódexe sa objavuje samostatne.

1.4 Likvescentné neumy

A n c u s – , napr. f. 21r. Identickú grafickú formu ponúka *Graduál* z Cambrai (ff. 105v, 114r, 124v, 137r).⁵¹

C l i v i s l i q u e s c e n s –   ; podobná grafika, najmä v súvislosti s prvým symbolom, sa nachádza v *plockom evanjelistári*, t. j. prvá, stúpajúca časť neumy je dlhšia než druhá a má mierne zaostrený vrchol, ktorý ústi vpravo do užšej čiary.⁵² Alternatívny tvar tejto neumy, typický pre métsku notáciu, sa dá nájsť v Ofíciu sv. Kataríny (f. 205v-206v): ; .

P e s l i q u e s c e n s – má podobu stredne veľkého oblúka smerujúceho nahor, napr. v antifóne *Tu Domine universorum* nad prvou slabikou slova *tuum* (f. 21v); v antifóne *Sanctificavit Dominus* nad spojkou *et* (f. 24r); v antifóne *Si quis* nad slovom *per* a prvou slabikou slova *salvabitur* (f. 77r); a napokon v antifóne *Angelorum Dei* nad druhou slabikou slova *sepulchro* (f. 206v).

T o r c u l u s l i q u e s c e n s – (f. 28r, f. 205v-206v); v prípade tejto neumy potrebujeme poukázať na jej osobitú podobu: . Tvar sa podobá na ostrú neumu *pes*, pričom vrchná časť jej nožičky ústi do slučky, napríklad v antifóne *Fundata est domus* nad slovom *Domini* (f. 16v). P. Wagner túto formu – v podobe naklonenej vpravo, čo sa nedá povedať o *Pontificale Plocense* – nazýva *pinnosa*⁵³. Avšak súhlasiť, že spomínaná neuma je skutočne *pinnosa*, by poskytlo ďalší argument v prospech sanktgallenskej notácie, keďže táto konkrétna podoba neumy *torculus liquescens* sa podľa Wangera

⁴⁷ STÄBLEIN, *Schriftbild der einstimmigen Musik*, s. 32-33.

⁴⁸ <http://www.e-codices.unifr.ch/en/list/one/csg/0359>

⁴⁹ CARDINE, *Semilogia gregoriánska*, s. 163.

⁵⁰ Tamže, s. 164.

⁵¹ Bibliothèque municipale, *Graduale Ms. 60(061)*, <https://bvmm.irht.cnrs.fr/consult/consult.php>.

⁵² ALBAROSA, *Notacja bezliniowa*, s. 157.

⁵³ WAGNER, *Einführung in die gregorianischen*, s. 123.

vyskytuje výlučne v týchto manuskriptoch.⁵⁴ Naopak z pohľadu G. Suñola je spomínaná neuma rytmizovanou formou neumy *torculus liquescens*.⁵⁵ Jej závažné zatriedenie by si teda vyžadovalo hlbšie paleografické štúdium.

1.5 Rytmické znaky

Takmer v každom stredovekom centre, kde sa spieval gregoriánsky chorál, sa vyvinul špecifický systém rytmickeho značenia. V tomto smere hrala významnú úlohu benediktínska škola v Sankt Gallene, kde sa rytmus skladby značil písmenami a špeciálnymi znakmi, a to najmä *episemou*, teda krátkou prestávkou v pohybe. Naopak písmená, označujúce prevažne zmeny v rytme a niekedy i v melódii, sa písali nad neumy alebo vedľa nich.⁵⁶

V *Pontificale Plocense* sa identifikoval len jeden rytmický znak (f. 73v). Ide o písmeno *-c-* (*celeriter*) nad slovom *Audite* (*Audite me*): . Písmeno sa nachádza nad neumou *climacus resupinus* a naznačuje krátke trvanie slabiky *-te-*. Takéto špeciálne použitie znaku však nevedie k žiadnemu jednoznačnému záveru.

V kódexe sa takisto vyskytujú aplikované kľúče: *f*, *c*, (f. 16r, 21r, f. 28r, 149v), *b rotundum* (f. 205v) a *g* (f. 206r), ako aj znamienko predznamenanania, napríklad v antifóne *Fundata est domus* (f. 16r), v chválospeve *O Redemptor sume carmen* (f. 149v) a v rytmizovanom Oficiu sv. Kataríny (f. 205v-206v). Väčšinou sú k jednej osnove priradené dva kľúče. Okrem toho sa v antifóne Magnifikátu vyskytuje jedinečná nota bez posuvky: *Decoretur dies ista* nad slovom *Katherine* (f. 205v). Nebyť pripomienky o predznamenaní na slove *flagitamus* v tej istej osnove, znak noty bez posuvky by sme mohli prečítať ako písmeno *b* (*humiliter* – nízko) s melodickým významom.

2 Závery

Z danej analýzy hudobnej notácie vyplýva, že plockému pontifikálu z hľadiska kvantity dominujú jednoduché neumy. Mierne dlhšie melizmy sú prevažne v menšine. Typicky sa vyskytujú v responzóriách rýmovaného *Matutina* o sv. Kataríne Alexandrijskej (d. 305), no i tie boli do pôvodného dokumentu vpísané neskôr, pravdepodobne v ranom 14. storočí. V mimoriadnych prípadoch boli zaznamenané aj v záverečných melizmách slov: *sanguine* (30 výskytov, resp. *Dum dominante*), *coronas* (35 výskytov, resp. *Rex decies*), *ubera* (34 výskytov, resp. *Quam tua distribuis*) a *dignissima* (49 výskytov, resp. *Dum bene sydere*), velebiace mučeníctvo Sv. Kataríny.⁵⁷ Odhliadnuc od

⁵⁴ Tamže, s. 131.

⁵⁵ SUÑOL, *Introduction a la paleographie*, s. 151.

⁵⁶ BERNAT, Zdzisław: *Chejronomiczny zapis śpiewów liturgicznych w rękopisie ORDINARIUS POTIFICALIS ANTIQUUS Biblioteki Kapitulnej we Wrocławiu / sygn. 149/*. Lublin 1964, s. 35 (strojovo redigovaný text bakalárskej práce v archíve Knižnice KUL); CORBIN, *Die Neumen*, s. 211.

⁵⁷ WISNIEWSKI, *Das Reimoffizium von der hl. Katharina*, s. 163.

spomínaného oficiá však treba poznamenať, že melodický rozmer pontifikála jednoznačne nesie známky tohto sylabického štýlu.

Hudobná notácia kódexu je dôkazom toho, že nie všetky neumy pochádzajú od toho istého pisára. Rozdiely v tvare či intenzite farby cheironomických znakov potvrdzujú, že na kódexe sa podieľali aspoň dvaja a možno i traja či viacerí prepisovatelia. Neumy pripísané nad antifónou *Circumdate Syon* (f. 29v) by sa okrem iného dali zaradiť do samostatnej skupiny. Nenachádzajú sa v iných dokumentoch ani v podobnom tvare. Aj pri neumách na f. 28r-29r sa prejavuje zreteľne odlišný pisateľský *ductus*.

Porovnateľne malé množstvo zdobených a likvescentných neum sa našlo aj v najpôvodnejšej vrstve knihy. Vieme však s istotou konštatovať, že sú doménou rýmovaného Oficiá sv. Kataríny. Podľa P. Wagnera najlepšie zodpovedajú škole, v ktorej bol manuskript napísaný, alebo teritóriu, do ktorého sa vplyv daného skriptória rozšíril.⁵⁸

Po rozbere *Pontificale Plocense* sa natíska všeobecný záver, že hovoriť o jedinom druhu notácie je zložité. Pri podrobnejšom skúmaní notácie jednotlivých neum je potrebné zdôrazniť, že máme do činenia s dvoma druhmi melodickéj notácie, sanktgallenskou a métskou, pričom ich súčasní semiológovia považujú za najcennejšie a najpestrejšie rytmicko-interpretáčne znaky. Pri písaní Oficiá sv. Kataríny (ff. 205v-206v) a podobne notovaných melódií doplnených k pôvodnej podobe knihy, t.j. antifón *Asperges me* (f. 21r) a *Ingredimini benedicti* (28r), sa použili zmiešané métsko-germánske notačné znaky. Mnoho podobných prvkov sa našlo aj v manuskripte z Cambrai /Ms. 06(061)/. V súvislosti so zvyškom melódií nesú silnú podobnosť so skriptóriom zo Sankt Gallen. Ide však iba o hypotetické závery, ktoré sú spochybiteľné najmä v súvislosti s jednotlivými neumami. Klasifikáciu mnohých znakov takisto sťažuje ich grafická modifikácia a vplyv viacerých miestnych štýlov. Dokonca nie je ani úplne vylúčené, že *Pontificale Plocense* vychádza z prieniku francúzskej a flámskej jazykovej oblasti, ktorá mala v danom čase zreteľné a jedinečné kultúrne charakteristiky. Je možné, že vznikol v katedrálnom skriptóriu v meste Plock vzhľadom na modely odkreslené priamo zo spomínaného Metzu. Keďže dovedna chýbajú argumenty, potvrdzujúce či spochybňujúce toto stanovisko, túto hypotézu nesmieme vylúčiť. V značnej miere ju potvrdzuje analýza hudobnej notácie, ktorá je kombináciou notácie sanktgallenskej a métskej, ako aj prvkov charakteristických pre *Hufnagelschrift*.

Je takisto potrebné zvážiť, že príprava manuskriptu sa mohla odohrať ďaleko od pisárovho domáceho územia. Na základe vonkajších vlastností knihy sa vieme s vysokou pravdepodobnosťou domnievať, že skriptorium sa nezaoberalo výlučne úpravami liturgicko-hudobných kódexov, o čom okrem iného svedčí aj nedostatok miniatúr a figurálnej výzdoby. Iluminácia je obmedzená výlučne na iniciály na začiatku kapitol či viet. Miera ornamentálnosti by sa dala opísať ako celkom nevýrazná. O iniciálach by sa dalo skonštatovať to isté: sú jednoduché a miestami menej

⁵⁸ WAGNER, *Einführung in die gregorianischen*, s. 132, 152.

vycibrené.⁵⁹ Vzhľadom na chýbajúcu eleganciu v porovnaní s mnohými ďalšími súdobými pontifikálmi⁶⁰ môžeme konštatovať, že plochý manuskript je skôr dielom jednotlivca (alebo jednotlivcov), ktorý mal v danej oblasti zásadné schopnosti. Svedčí o tom pokročilá kaligrafia v latinskom texte aj hudbe. Pontifikály sa vzhľadom na svoj účel vyznačovali bohatými ornamentami, čo svedčilo napríklad o spôsobe slávania liturgických činností.⁶¹ Nedostatok obdobných plastických vlastností v *Pontificale Plocense* výrazným spôsobom svedčí o tom, že vznikol mimo jedinečne špecializovaného skriptória.

Notácia *Pontificale Plocense* nám neumožňuje zatriediť jeho paleografické črty ako typické pre niektoré z mnohých obdobných západoeurópskych centier, ktoré vytvárali liturgicko-hudobné manuskripty. Niet pochyb, že nesie celú škálu vlastností spoločných s métskym okruhom, no v paleografických vlastnostiach neum sa výrazne líši. Hudobnú notáciu knihy je potrebné skúmať vo svetle sanktgallenskej a métskej tradície, čo potvrdzujú aj komparatívne štúdie venované vybraným západným a poľským liturgicko-hudobným kódexom. V zahraničných zdrojoch bolo takmer nemožné nájsť obdobu niekoľkých grafických znakov z *Pontificale Plocense* (s určitou toleranciou chýb), čo zreteľne svedčí o vývine skriptórií či štýlu tejto kultivovanej notácie (s prihliadnutím na osobitý písací stôl pisára) a obdobne predstavuje významný zdroj pre obšírnejšie skúmanie v oblasti gregoriánskej paleografie a semiológie.

Preklad z angličtiny: Enzo Passerini

⁵⁹ PODLEŚ, *Pontyfikal Plocki*, s. 26.

⁶⁰ <http://musmed.eu/search/node/pontificale>

⁶¹ SUTKOWSKI, *Cechy paleograficzne notacji*, s. 57-58.